

НЕВОЛЯТА ИЛИ НЯКОЙ ДРУГ?¹

(Лингвокултурологичен анализ на концепта ‘успех’ в българския език)

Илияна Димитрова, гр. Велико Търново, България

Anyone But Me

(Lingo-cultural analysis of the concept of ‘success’ in Bulgarian)

This study investigates the concept of ‘success’ as a cultural value and part of the national-specific thinking of the Bulgarian people. The paper suggests a close relationship between Bulgarian culture and that of individuals with an “external locus of control” (the term of Julian B. Rotter). This is backed-up by a lingo-cultural analysis of Bulgarian phrases and sayings in contemporary Bulgarian colloquial speech that refer to success and/or lack of success.

Малък технически проблем във фотостудио и обяснението на служителката, че понеже днес е петък – такива неща се случват (наистина беше петък, но не 13-ти, който се смята за фатален, а 02.09.2011), ме накараха да се замисля до каква степен фатализъмът присъства в живота на българина. Освен в петъчния ден, често търсим причината за неуспехите си и някъде (навсякъде) другаде. Ако в България не сме успели в брака например, по-вероятно е съдбата да има пръст в това – виновна да е „сляпата неделя”, липсата на късмет, зодията ни или пък Бог, за Когото всички знаем – „не подбира, а събира”².

Настоящото изследване разглежда концепта ‘успех’ като културна ценност и част от национално-специфичното съзнание на българина. ‘Успехът’ тук се разбира в най-широк смисъл – като ‘положителен резултат’, ‘постигане на набеязана цел в личната и социалната сфера’. Чрез лингвокултурологичен анализ върху български фразеологизми, благословии (пожелания), изрази от съвременната разговорна реч, пословици и поговорки, отнасящи се до успеха/неуспеха, изследването цели да разкрие представата и отношението на българина към едно, колкото универсално, толкова и национално-специфично разбиране на тази ментална и културна единица. Това „разкриване”, от своя страна, ще е разкриване и на част от българския менталитет, тъй като лингвокултурологичният анализ на езиковите единици достига до подсъзнателното отношение на българина към успеха/неуспеха.

¹ Настоящото изследване е разширен вариант на статия в "Актуални проблеми на устната комуникация"-сборник с доклади от IX национална конференция с международно участие: "Актуални проблеми на устната комуникация", Велико Търново, 28-29.10.2011 (под печат).

² Р. Бейкър споделя мнението, че „в българския характер има голям коефициент на фатализъм” (Бейкър 2009: 147) и, като доказателство, подробно описва в книгата си случки от българската действителност, на които е бил свидетел.

Като изходна база в изследването се използват разсъжденията на М. Минков (Минков 2002: 88) за двата основни типа култури – „с вътрешна причинност” („Успехът ми зависи главно от мен самия” и „с външна причинност” „(...) успехът или неуспехът се дължат предимно или изцяло на външни причини: късмет, Бог, съдба, духове, дяволи, таласъми, приятели и роднини, връзки, връзкачество, правителство, цар, президент...” (цит. съч., с. 88); „(...) каквото и да правиш, нищо не зависи от теб” (пак там, с. 106)). Авторът подчертава тясната връзка между типа култура и светогледа на човек. Хората, носители на култура с външна причинност, проявяват пасивно отношение към живота (пак там, с. 97–98), вярват, че се случва това, което е „било писано” (пак там, с. 106).

Въз основа на свои наблюдения и изследвания на други автори (Дж. Ротър и Дж. Милър), М. Минков посочва западните народи като „изповядващи вътрешна причинност” (пак там, с. 88). Американците са типични представители и носители на този тип култура. Те „биха ви казали, че дали ще стане това, или не, зависи от вас самите. Успехът ви пак зависи от самите вас ...” (с. 90). М. Минков цитира представително изследване за България, според което 80 на сто от българите са убедени във външна причинност (с. 113). В подкрепа на това становище авторът привежда и множество примери – лични наблюдения и впечатления от социалното поведение на българите.

Задачата на изследването е да провери съществуват ли лингвистични данни в българския език, въз основа на които бихме могли да отнесем българската култура към културите с външна причинност. Това, от своя страна, ще спомогне за реализиране на поставените цели в доклада.

През 1993 г. при великолепната игра на един български футболист коментаторът на мача възкликна, че „Господ е българин”, въпреки че заслугата за победата на мача (успехът в резултата) беше лично на Ем. Костадинов и добрата му игра. Тази реплика илюстрира пряката връзка в мисленето между постигнат успех и Бог/Господ. Езиково доказателство за това, че говорим за успеха като за нещо, което, дали ще се случи, или не, зависи от желанието, решението на Бог/Господ, са следните фразеологизми:

Ако бъде Богу на път диал. – употребява се за изразяване на надежда, очакване, че нещо ще стане, ще се изпълни някакво желание. (...) от народното вярване, че господ обхожда земята, поправя неправди и изпълнява справедливи желания (БФР1974: 79);

Ако е рекъл бог и по-рядко *Ако рече бог* (БФР 1974: 79);

Ако е рекъл господ и по-рядко *Ако рече господ* ‘ако не се случи нещо непредвидено, ако нещо не попречи’ (БФР 1974: 79);

Последните два фразеологизма съществуват с висока фреквентност в езика ни. Можем да ги открием като реплика почти във всяка ежедневна ситуация, например „употребява се при уговорка за нещо” (БФР 1974: 79).

Голям е господ – като възклицание: а) За изразяване на надежда, че ще се поправи положението или че ще се даде заслуженото някому; б) За изразяване на задоволство, че вече се е поправило положението или че някой е получил заслуженото. Още: *Добър (жив) е господ* (БФР 1974: 218);

Има господ – като възклицание: а) За изразяване на надежда, че ще се поправи положението или, че ще се даде заслуженото някому; б) За изразяване на задоволство, че вече се е поправило положението, или че някой е получил заслуженото. Още: *Има бог* (БФР 1974: 441);

Както господ дал ‘както трябва, както е редно’ (БФР 1974: 471);

От (из) твоите уста в божии<ите> уши ‘дано се сбъдне’ – употребява се като отговор, когато се пожелава някому нещо хубаво. Още: *Твоите думи в божиите уши* (БФР 1974: 82);

Родил се кога вечерял дядо Господ диал. ‘късметлия, имотен, богаташ (е)’ (БФР 1974: 257);

С бога съм вечерял ‘върви ми, имам големи успехи, щастлив съм’. Още: *С бога (господа) съм приказвал* (БФР 1974: 263);

Хващам/хвана бога за брадата ирон. ‘Постигам големи успехи, сполучвам много’ – употребява се, когато някой се е възгордял от въображаем успех. Още: *Хващам / хвана господ за брадата* ирон.; *Хващам / хвана бога за нога (носа)* диал. ирон.; *Хващам / хвана господ за пардесюто* (БФР 1974: 463);

Господ не е скитач, ами събирач – употребява се, когато добър мъж се ожени за нескопосна жена (БФР 1974: 221);

Господ да ми е на помощ понякога ирон. ‘в крайно тежко положение съм, никак не може да ми се помогне; тежко ми, горко ми’ – употребява се най-често обикн. като възклицание (БФР 1974: 221);

Даде бог ‘за нещо хубаво, добре стана, успя, случи се’. Още: *Даде господ* (БФР 1974: 235);

Чул те господ – възклицание за изразяване на желание и надежда, че нещо ще стане, ще се сбъдне, употребява се като отговор, когато някой изкаже пожелание (БФР 1974: 512);

Дай боже ‘дано’ (БФР 1974: 237);

Да не дава господ ‘дано не се случи’. Още: *Да не дава бог* (БФР 1974: 240);

Де тоз (тоя) господ ‘дано стане, дано се случи’ – употребява се като отговор при пожелаване някому нещо хубаво (БФР 1974: 255);

Кога дал господ сливите, че дал и костилките. диал. – казва се на човек, комуто се случва и нещастие покрай хубавите неща (БФР 1974: 522);

Манна небесна книж. ‘голямо благо получено даром’ (БФР 1974: 572);

Пада ми / падне ми от бога ‘получавам нещо наготово, съвсем без труд’. Още: *Пада ми / падне ми от господата; Пада ми / падне ми нур от небето; Пада ми / падне ми от небето* ‘получавам нещо без труд, без усилия, наготово, неочаквано’ (БФР 1974: 103);

Не зная на кой бог (светеи) да се моля диал. ‘съвсем безпомощен съм, нямам при кого да отида за помощ, подкрепа’ (БФР 1974: 693);

И мене, Господи (дай ми, помогни ми, стори ме и пр.)! (Крумова-Цветкова 2010: 252, цит. по Спространов СбНУ XII, 251);

И нам да ни даит Господ (да си направим къща, да си купим нива, лозе, да добием дете и пр.)! (Крумова-Цветкова 2010: 252, цит. по Спространов СбНУ XII, 251);

От нас малко, от Господа много! – ‘казва се, когато се дават пари на младоженците’ (Крумова-Цветкова 2010: 269, цит. по Апостолов СбНУ XXI, 27);

От нас мало, от Господа ного (много)! – ‘казва се на третата вечер, когато даряват новороденото’ (Крумова-Цветкова 2010: 269, цит. по Спространов СбНУ XII, 252);

Амин, дай Боже, пълна сполука! – ‘отговарят родителите и домашните на момъка’ (Крумова-Цветкова 2010: 209, цит. по Гълъбов СбНУ X, 49);

Во кукиява (къщата) пък да даит Господ! ‘да даде Господ на дома сватба, радост, имане, богатство, добро и пр.’ (Крумова-Цветкова 2010: 215, цит. по Спространов СбНУ XII, 250);

Господ напред и ти подире му! – ‘казва се обикн., когато се предприема някаква работа или се тръгва на път’ (Крумова-Цветкова 2010: 218, цит. по Геров III, 220);

Да даде Господ под праг и над праг, и под път и над път! – ‘благословия за богатство и изобилие’ (Крумова-Цветкова 2010: 221, цит. по Слав. БП; ФР);

Да даде Господ та и през прага му да прелее! – ‘благословия за богатство и изобилие’ (Крумова-Цветкова 2010: 224, цит. по Стойчев XXXI, 129);

Дал ти Господ сребро и злато! (Крумова-Цветкова 2010: 224, цит. по БНТ 12, 564);

Боже помози! – ‘при захващане на работа’ (Крумова-Цветкова 2010: 213, цит. по Геров IV, 154; Слав. БП);

Дай Боже! – ‘като възклицание: 1. В отговор на благословия и предричане на добро бъдеще. 2. Когато някой иска нещо да стане’ (Крумова-Цветкова 2010: 223, цит. по Стойчев СбНУ XXXI, 129; Геров I, 55);

Да ти даде Господ що сакаш! (Крумова-Цветкова 2010: 224, цит. по БНТ 12, 564);

Дал ти Господ здраве и кола имане! (Крумова-Цветкова 2010: 224, цит. по Слав. БП; БНТ 12, 564);

Дал ти Господ здраве, кола имане и един шиник сребърни пари! (Крумова-Цветкова 2010: 224, цит. по Слав. БП);

Помози Бог! – ‘към човек, който работи нещо’ (Крумова-Цветкова 2010: 98)³.

Да ти даде Господ година да работиш, под мишца да го вземеш! – ‘според съществуващата легенда Господ така благословил жената, която не искала да признае, че той я е научил по-бързо да тъче’ (Крумова-Цветкова 2010: 234, цит. по Калоянов БПЛ 107; Арнаудов СбНУ XXVII, 237);

³ Спомням си приказка, която моята баба разказваше, за млада невеста, която тъчала черга на стан. Минал свекърът ѝ и я поздравил : - „Помози Бог, булка!”, а тя отвърнала: - „Помози, не помози, един метър ми остана да изтъка и до залез слънце съм готова с чергата.” „Така да бъде , ти си знаеш !” – отминал кротко старецът . След минута -две обаче на невестата ѝ се наложил о да изтича до тоалетна, върнала се и отново започнала да тъче. Препъхвала совалката и отново тичала до тоалетна, и така до вечерта, докато седне и трябвало да става, докато седне и трябвало да става. Не успяла, така, както планивала, да завърши чергата до вечерта.

Приказката ясно илюстрира мисленето на хората, че ако Господ не е „рекъл”, ако не е по неговата воля (ако Той не ти помогне), колкото и да си убеден, че сам ще се справиш, няма да можеш да успееш в нещо (с нещо). Тоест, имплицитно Бог има пълна власт над ситуацията . Честото ходене до тоалетна на невестата, като че ли е „наказанието” ѝ, че тя самата не е вярвала в това („помози, не помози (...) до залез съм готова (...)”) и доказателството ѝ, че е невъзможно да успее без помощта на Бог. С подобен смисъл са и следващите две благословии.

Ден да работиш, на кола да се вдига! – ‘според съществуващата легенда Господ благословил орача, който казал, че той го е научил да оре’ (Крумова-Цветкова 2010: 327, цит. по Калоянов БПЛ 107; Арnaudов СБНУ XXVII, 327);

Да не дава Господ сиромаш да разбогатеет! (Крумова-Цветкова 2010: 225, цит. по Слав. БП);

С божата воля! (Крумова-Цветкова 2010: 273, цит. по Слав. БП).

Преди години Бог е заемал съществена част в живота на хората, в това число и на българите (езикът ни и до днес изразява наречия за място, начин, количество, време по модела *бог знае* + въпросително местоимение: *бог знае докога, бог знае какво, бог знае какъв, бог знае кога, бог знае колко, бог знае къде, бог знае откога, бог знае откъде* (БФР 1974: 98). Вярата, че Господ има силата да променя човешки съдби, е давала на хората пълното и естествено право да се обръщат често към Него, независимо каква религия изповядват. Макар в днешно време религиозността на българина да е „сериозно разколебана” (Крумова-Цветкова 2010: 58) и вярата в Бог да е изместена от вяра в други сили, интересен факт представляват фразеологизми като *ако е рекъл господ, дай боже, чул те господ, божя работа* и др., които имат висока честота на употреба и същевременно в редки случаи са израз на религиозност.

Такива изрази в съвременната българска реч са своего рода застраховане от евентуален неуспех. Чрез тях най-вече се показва („обяснява”), че, колкото и да искаме нещо да се случи (да успее), процесът на това случване (успяване или неуспяване) не зависи изцяло от нас. В мисленето на българина сякаш има нещо закодирано, което светва с червена светлина, за да ни напомни, че дори и да решим да вземем нещата в свои ръце, никога не можем да сме убедени в успеха им. Отражение и доказателство на това твърдение са изрази в съвременния български език като (обикновено, когато правим планове за нещо): *да не се каня много, да не си правя много планове, де късмет, ако не ми мине котка път, ако е живот и здраве*. Посочените изрази са също с висока фреквентност в езика и присъстват като реплики почти във всяка ежедневна ситуация.

Проведена анкета⁴ сред студенти показва, че на въпроса: *Как бихте отговорили на изречението пожелание: Нека 2012 да е много успешна година за теб!*, 41% от тях избират отговор: *От мен зависи дали ще е успешна* (отг. „д”); 27% – *Живот и здраве*,

⁴ За да се провери актуалността на посочените изрази сред млади българи, беше проведена анкета сред 100 студенти от Великотърновския университет (националност – българска (100%); етническа принадлежност: българска (94%); турска (4%); ромска (1%); арменска (1%); възраст: 18-22 години (90%), 22 – 25 години (10%); пол: мъже (24%), жени (76%). Анкетата доказа, че изразите са разбираеми и актуални в речта на млади хора между 18 и 25 години.

ще видим дали ще е успешна (отг. „г”); 14% – *Дай боже! Ако е рекъл господ, ще е успешна година за мен* (отг. „а”); 3% – *Ако имам късмет, ще е успешна* (отг. „б”); 0% – *Трябва да си направя хороскоп на зодията за тази година, за да видя дали ще е успешна* (отг. „в”); 15% са избират отговор „друго” (отг. „е”) като част от отговорите им са неутрални (благодарят и пожелават същото, напр.: *Благодаря, желая ти същото и на теб*) или комбинация от изброените отговори по-горе, напр.: *Живот и здраве, от мен зависи дали ще е успешна; Благодаря! Нека здравето и късметът бъдат винаги с нас.*

На въпроса: *Планувате да отидете на море догодина. Как бихте се изразили*, 32% избират отговор: *Ще направя всичко възможно и ще отида на море догодина* (отг. „е”); 28% – *Не искам да си правя много планове, но, живот и здраве, ще отида на море догодина* (отг. „г”); 14% – *Да не се каня много, но ще отида на море догодина* (отг. „д”); 9% – *Ако е рекъл господ, ще отида на море догодина* (отг. „а”); 4% – *Ако не ми мине котка път, ще отида на море догодина* (отг. „в”); 2% – *Ако имам късмет, ще отида на море догодина* (отг. „б”); 11% отговарят с „друго” (отг. „ж”). При последния отговор (отг. „ж”) отговорите отново са неутрални (*Може би догодина ще отида на море; Дано (надявам се) да отида на море догодина*) и комбинирани от изброените по-горе: *Живот и здраве, ще направя всичко възможно да отида на море догодина.*

На първия въпрос 44% от студентите, а на втория – 57% от студентите избират отговор, съдържащ посочените изрази по-горе, което говори за високата честота на употреба на изразите у тези млади хора. Интересен факт са и другите получили висок процент отговори: отговор „д” на първия въпрос (*От мен зависи дали ще е успешна* – 41%) и отговор „е” на втория (*Ще направя всичко възможно и ще отида на море догодина* – 32%). И двата посочени отговора са възможно най-близо до отговор на представител на култура с вътрешна причинност. Този резултат би могъл да се обясни с процесите на европеизация и глобализация, навлизащата заедно с тях „западен тип култура” и влиянието ѝ върху мисленето и светоусещането на българските студентите (изказаното мнение е хипотетично).

(За разлика от български, в английски почти никога не може да се срещнат изречения от типа: *Alive and well, we will go to the seaside next year* ‘живот и здраве, ще отидем на море догодина’ или *I don’t want to make too many plans (I’d rather not make any plans), but hopefully we will go to the seaside next year* ‘да не се каня много (да не си правя много планове), но смятам да отидем на море догодина’, не защото изреченията са граматически неправилни, а защото човек, носещ западна култура, култура, „изповядваща вътрешна причинност” (Минков 2002: 88), не би имал опасения (мислене) затова дали ще е жив и здрав, или дали няма да му мине котка път (с други думи – той няма да мисли за това какво би му попречило),

за да успее да направи нещо. Коментарът на американка за фразата *ако е живот и здраве* е следният: „we generally don't use such a phrase, because the American worldview is much more optimistic – we don't assume we are going to die at any moment! In the US there is an old-fashioned saying “I'll make it there next year - God willing and the creek don't rise” – but people basically use it only as a joke. Our basic assumption is that we will be around next year. So we would say something like: If all goes well, I'll go to the seaside next year, or Hopefully I'll make it to the seaside next year” ‘обикновено ние не използваме такава фраза, тъй като американската гледна точка е много по-оптимистична – ние не допускаме, че бихме могли да умрем във всеки един момент! В Щатите съществува старомоден израз: букв. ‘ще отида там догодина – (само) Господ да има желание и реката да не придоjde’, но хората всъщност го използват само като шега. Основното ни предположение е, че ще сме тук следващата година. Така че бихме казали нещо като: ‘Ако всичко е наред, ще отида на море догодина’ или ‘Надявам се да отида на море догодина’ (Ан. Родел в личен разговор).

Разсъжденията ни биха могли да продължат и да се направят интересни изводи в посока „спокойствие и тревожност” (цит. съч. , с. 131) в културата на българина, но това би било предмет и на друго изследване).

В последните примери Бог/Господ вече е заменен с късмет (често *стискаме палци* за успех (късмет) – на ръцете и на краката), суеверие (*ако не ми мине котка път*) или просто с изрази (*да не се каня много, да не си правя много планове, живот и здраве*), които илюстрират предпазливост, липса на убеденост и вяра в това, че от нашите усилия зависи успеха или неуспеха на дадена ситуация. Тези изрази разкриват, че фокусът на мисленето ни е върху онова, което е непредвидено (непредвидимо), неочаквано и от което на практика винаги зависи успехът или неуспехът ни – съдба, късмет, суеверие, подредба на звезди и планети, зодия и дори „връзки, връзкачество” (пак там, с. 88). Сrv. следните фразеологизми:

Долен господ ‘влиятелно лице, на чиято подкрепа някой може да разчита’, от погов. *Ако имаш долен господ, надявай се и на горния* (БФР 1974: 268);

По втория начин неодобр. ‘не по общоприетия ред, а чрез връзки и познати’ (БФР 1974: 131);

Паднал съм си на късмета ‘живея много щастливо, сполучил съм в живота си’ (БФР 1974: 108); *Падам си / падна си на късмета* ‘неочаквано получавам големи облаги, постигам успех, провървя ми извънредно много’ (БФР 1974: 106);

Проработва / проработи ми късмета ‘почвам да имам успех, сполуки, да ми върви’ (БФР 1974: 219);

Работи ми късмета ‘върви ми, имам успехи, щастлив съм’ (БФР 1974: 236);

Проработи ми късметът (БПП 1986: 117); *Всеки с късмета си* (БПП 1986: 117);

Ако имаше сиромашът късмет, нямаше да е сиромаш (БПП 1986: 117); *Да си види късметът!* ‘да се ожени’ (Крумова-Цветкова 2010: 229, цит. по Слав. БП)⁵;

Роди ме, мамо, с късмет, па ме хвърли на смет (БПП 1986: 116) – американка разбра и преведе тази поговорка така: *I was born lucky, but then my luck changed* ‘бях роден щастлив, но след това късметът ми се промени’⁶, а уелсец обясни същата поговорка с думите: ‘животът е най-важното’, т.е. нищо, че могат да ме хвърлят на смет, важното е, че съм роден⁷. В интерпретацията на информаторите (и двамата живеещи в България и владеещи български език на ниво С2, но все пак – носители на култура с вътрешна причинност (по Минков)) липсва акцентът върху късмета или по-скоро липсва онзи акцент върху късмета, който ние българите влагаме – вярата, че ако си роден с късмет, ще имаш щастлива съдба (ще успееш), независимо от неблагоприятните за теб обстоятелства.

На въпроса в анкетата: *Как разбирате поговорката: Роди ме, мамо, с късмет, па ме хвърли на смет*, 71% отговарят: *Ако си роден с късмет, ще имаш щастлива съдба (ще успееш в живота), независимо от неблагоприятните за теб обстоятелства*, 19% не разбират значението на поговорката, а 10% посочват своя интерпретация: *Не е достатъчен само късмет на човек; Късметлия ли е човек, ще успее в живота независимо през какво ще премине, за да достигне този краен успех; Имах късмет, но системата в България не прощава на никого; Ако бъдеш роден с късмет, няма значение пред какви преждия ще се изправиш, защото ти имаш силата сам да преодолееш всичко лошо, благодарение единствено на теб самия, на твоя късмет и душевна устременост; Укор към съдбата; Ако си роден с късмет, ще имаш шанс за добро начало, но останалото зависи само от теб, а не от лаврите на късмета; Приемам я иронично – не може само с късмет;*

Според В. Аврамова късметът в българската менталност присъства във всеки отделен момент от живота на човек – късметът ни съпътства от раждането до смъртта и се явява предпоставка за щастлива съдба (или за нещастна съдба, ако не ни

⁵ Както проф. Крумова-Цветкова отбелязва, още в миналото са съществували пожелания „човек да има повече късмет в живота при избора на жена, на приятели, късмет да не му се случват нещастия и под.” (Крумова-Цветкова 2010: 53). В днешно време традицията да се слагат късмети в новогодишната баница, които да „вещаят” каква ще е годината за нас, не се е променила. Късметът продължава да е едно от най-честите пожелания, които си отправяме по време на празници. Българинът много често получава не само новогодишен, но и „късмет за деня”. Той се сервира в някои от заведенията заедно с поръчана чаша кафе под формата на малко свитъче.

⁶ Ан. Родел в личен разговор

⁷ Ан. Ричардс в личен разговор

придружава). Авторката определя късмета като необходим компонент на съдбата, който съпътства обстоятелствата на живота и той определя възможността за успешен или неуспешен изход (Аврамова: 2010: 236). Аврамова подчертава независимостта на късмета от волята (желанието) на човек, късметът е непостоянен, неочакван и бележи всеки отделен момент на съдбата със знак „успешно” – „неуспешно” (Аврамова 2010: 237). В този смисъл, разбираемо е, защо сиромашът е сиромаш в поговорката по-горе (*Ако имаше сиромашът късмет, нямаше да е сиромаш*). Очевидно късметът не го е съпътствал, за да може да има щастлива съдба, по-богат живот. Късметът, както беше отбелязано, е неочакван, непредсказуем и не зависи от това дали имаме и колко силно е желанието ни за промяна на собствената ни съдба. С други думи, успехът ни изцяло зависи от външна причина – късмет.

Доказателство, че късметът играе важна роля в живота и мисленето на българина, е и фактът, че освен *късмет*, в езика ни присъства още една дума със същото значение – заетата от турски дума *кадем*⁸. На предметите в бита често бива приписвано качеството „носещи кадем/късмет”. В разговорната реч присъстват словосъчетания като *давам/подарявам нещо за кадем, това е за кадем, вземам нещо за кадем, имам/нося нещо за кадем*. Ако кадемът се носи не от нещо, а от някого, тогава човекът, носещ щастие, е *кадемлия*⁹.

Успехът или неуспехът могат да зависят от друга външна причина – суеверие.

Мина ми <черна> котка път (ще ми мине <черна> котка път) ‘не успях да постигна (няма да постигна това), което желяех, което бях предприел (което ще предприема), претърпях неуспех, не сполучих (ще претърпя неуспех, няма да сполуча)’.
Още: *Мина ми лисица път. Мина ми мечка (мачка, мишка, заек) път. Пресече ми котка път*’ (БФР 1974: 590);

Родил съм се на Великден ‘много ми върви, много съм щастлив’ (БФР 1974: 257);

Родил съм се с риза ‘много ми върви, много съм щастлив’ (БФР 1974: 257);

Роден в (у) черен вторник ‘много нещастен, на когото никак не върви’.
Още:

Роден на черната събота. Роден на черен петък (БФР 1974: 256);

Да не чуе дявола! – ‘употребява се, когато се каже, че нещо е добро, добре върви или че е станало нещо хубаво, за да се изрази опасение да не би да се влоши, да се развали’ (Кримова-Цветкова 2010: 226, цит. по ФР);

⁸ *кадем* (тур. *ka-dem* от ар.) разг. щастие, сполука, късмет (РЧДБЕ 2000: 321)

⁹ *кадемлия* (тур. *ka-demli* от ар.) разг. който носи щастие (РЧДБЕ 2000: 321)

Да не ти е (му, са) уроки! ‘дано не ти (му, им) се случи нещо лошо’ – ‘употребява се заедно с изказване на похвала към (за) някого. От народното поверие, че когато се каже нещо хубаво за някого, той може да бъде урочасан’ (Крумцова-Цветкова 2010: 226, цит. по ФР) или ”от народното вярване, че ако някому завидят и го погледнат с лошо отношение или го похвалят, ще се разболеє от болестта уроки” (БФР 1974: 241)¹⁰;

Роден под щастлива звезда ‘който има голямо щастие, който винаги преуспява, на когото върви’ - води произхода си от разпространените суеверни вярвания, че съдбата на човека зависи от хороскопа му, от разположението на звездите, слънцето, планетите по време на раждането му (БФР 1974: 256)¹¹.

Макар и с по-малка количествена стойност, в езика съществуват фразеологизми, които ясно изразяват, че ние, а не някой друг, сме причина за неуспеха, напр.: *Убивам/убия си бъдещето* книж. ‘с постъпките си с поведението си сам ставам виновен за нещастията си, като попречвам на успеха си в живота или се опозорявам (БФР 1974: 431); *Каквото съм дробил, (това) ще сърбам* – ‘търпя, понасям неприятности, за които сам съм причина (БФР 1974: 470); С подобно значение е и популярният в разговорната реч израз *каквото сам си направил, никой не може да ти го направи* (или *кой каквото сам си направи, и господ не може да му го поправи*). В противовес на този израз, в разговорната реч присъства словосъчетанието *както си го направи/направим*, но не в значение ‘постигане на успех’, а в значение ‘аз съм причина да прекарам времето си забавно’, напр.: *Ако аз/ние не си направи/направим веселото (празника весел)*, няма кой да ми/ни го направи (Разг. реч).

В български е трудно да се намерят изрази, които експлицитно да изразяват, че причината за постигане на успех сме самите ние. Имплицитно обаче успехът, постигнат благодарение на лично наше усилие, е изразен в езика. Българското мислене добре познава точно този вид успех – „успехът по неволя” и разкрива същността му във фолклора („Неволята” – българска народна приказка). Успехът тук се постига без да се разчита на Бог, връзки, късмет, суеверие, а с помощта на *неволя*¹², която е персонифицирана чрез употреба на членуваната форма на лексемата. Акцентът отново

¹⁰ Съвременният българин отдава немалко значение на т.нар. „урочасване”, като изпълнява конкретни действия, за които вярва, че предпазват от „болестта” – завързва червен конец на китката си (особено популярно е да се завърже червен конец на китката на бебе) или „заплюва” против уроки този, за когото е казал похвала, нещо хубаво.

¹¹ За суеверието на българина и вярата му в хороскопи виж М. Минков (Минков 2007: 64)

¹² *неволя* – тежко положение, причинено от материални или морални несгоди; нещастие беда, страдание. *по неволя* – без да искам, против желанието ми (БТР 2002: 513); *по неволя* разг. *от неволя* остр. – поради необходимост, от нужда или при нужда (РБЕ 2000: 749).

не е върху личния, индивидуален принос за постигане на успех в дадената ситуация (синовете сами поправят колата), а върху другата, „истинската” причина за успеха – необходимостта, нуждата, бедата, неволята.

Без да имат за цел да абсолютизират, приведените в доклада примери на съществуващи устойчиви изрази в езика ни, дават основание да се твърди, че българите са склонни да приписват успеха/неуспеха на външни причини, което доближава и самата ни култура до култура, изповядваща външна причинност (по Минков). Както беше отбелязано и доказано с езикови факти, причините за успехите и неуспехите ни са по-скоро неочаквано стечение на обстоятелствата, хороскоп, суеверие, Бог, отколкото лично наша заслуга.

Тезата, че българската култура е култура по-скоро с външна причинност, е намерила подкрепа и в анализ на културните различия между българи и американци след проведено обучение (тренингов тип) за формиране на интеркултурни умения. Й. Христозова-Мандраджиева обобщава: ”Установи се, че американците вярват в ролята на отделната личност за постигане на целите в живота. Водещ при тях е принципа – „Keer trying”, т. е. “продължавай да опитваш”. Подчертано бе от българските и американските участници, че при българите водещ е фаталистският подход, където „ние, българите, вярваме повече в определеността от съдбата”, сподели се, че „хората нямат увереност за личния си принос в постигането на своето щастие и цели” (Христозова-Мандраджиева 2007: 37).

В българската ментална система водеща е вярата в независещата от нас причина, причина, която граничи с преопределеното, фаталното „така е трябвало да стане” и „каквото има да става – ще става”. Важното всъщност е не онова, в което вярваме, а това, че на базата на тази „вяра” изграждаме по-нататъшното си отношение върху случващото се в живота ни, върху начина ни на мислене, върху културата ни като цяло. Твърдението на М. Минков, че при хора, изповядващи външна причинност, „срещаме по-често пасивно отношение към живота” (Минков 2002: 97 – 98), е валидно и за българския светоглед. В български език се наблюдават изрази и фразеологизми, изразяващи примирение (пасивност, покорство) с онова, „което е писано” и „не може” да бъде променяно. Ср. следните фразеологизми:

Не ще надскоча боя си ‘не мога да направя нещо повече от възможностите си, трябва да се съобразявам със силите си’. Още: *Не ще литна по-високо от боя си*. диал. (БФР 1974: 735); Със същия смисъл е и фразеологизмът *Сянката си не можеш да прескочиш* (записан от информант от с. Габарево, Казанлъшко);

Почивам на (върху) лаврите си книж. ‘задоволявам се с постигнатото и не се стремя към нови успехи, към нови постижения’. Още: *Заспивам / заспя на лаврите си.* книж. *Лежа на лаврите си* книж. (БФР 1974: 172);

Каквото бог даде ‘каквото стане, каквото се случи’ - за изразяване на готовност да се приеме всичко, което ще се случи, и добро, и лошо (БФР 1974: 468);

Каквото сабя покаже ‘както се случи, какъвто ни е късметът’ (БФР 1974: 470);

Колкото – толкова (Разг. реч) – израз, който се употребява, за да се изрази невъзможност да постигнем, да имаме повече и същевременно задоволяване с нещо, което вече сме постигнали, нещо, което вече имаме;

Бог дал, бог взел – употребява се за изразяване на примирение, когато умре близък човек (обикн. дете) или при друг вид загуба (БФР 1974: 98);

Божя работа ‘нещо, което не зависи от никого и става въпреки волята или очакванията на когото да е’ - употребява се често за изразяване на примирение с нещо (БФР 1974: 100); *Бог високо, цар далеко* и *Цар далеко, бог високо* – употребява се за подчертаване, че няма кой да помогне някому, който е изпаднал в тежко положение. Още: *Господ високо, цар далеко; Цар на земята, бог на небето* (БФР 1974: 97); *Голям залък хапни, голяма дума не казвай* (БПП 1986: 82); *Преклонена главичка остра сабя я не сече* (БПП 1986: 89); *Когато си закърмен от бедняшка лъжица, все бедняк ще си останеш* (фразеологизмът е записан от информант от гр. Троян); *Сви се в черупката си* (БПП 1986: 90); *Сви си опашката* (БПП 1986: 90); *Както му свирят, така играе* (БПП 1986: 90); *Да би мирно седяло, не би чудо видяло* (БПП 1986: 89)¹³. *Здраве да е!* – възклицание, с което се изразява примирение с някаква неприятност, несполука; няма значение, нищо от това (Крумова-Цветкова 2010: 249, цит. по НБФР).

Интересно е тълкуването на израза от разговорната реч *прави каквото трябва, да става каквото ще* (или: *аз да направя това, което трябва, пък да става каквото ще*). От една страна, той изразява активност (*правя каквото трябва*), а от друга – пасивност (*да става каквото ще*). Изразът е тема на форум в интернет пространството, част от

¹³ Израз, който доста често се използва от родители или възрастни при възпитание на палави, игриви деца. Значението му внушава, че ако детето е „послушно”, ако „седи мирно” (*сedia мирно* - разг. ‘нищо не правя, не се намесвам’ (БТР 2002: 875) – словосъчетание от глагол и наречие напълно нерелевантни с особеностите на детското поведение / възпитание), то няма да пострада, да се нарани (ако приемем, че лексемата *чудо* има негативна конотация). По-веоятно е обаче, ако детето „седи мирно”, то наистина да не „види чудото” на пре-откриването на света чрез игри и „лудории” (неизменна и естествена част от детската природа). Пословицата е в „графа” *покорство* в „Български пословици и поговорки” (БПП 1986: 89)

който са следните разбирания и коментари: *Мисля си, че ни напомня, че не всичко зависи винаги от нас. (...) И каквито и усилия да положиш, ще стане "каквото ще"; Резултатът винаги е един и същ: "Каквото си надrobiш, това ще сърбаиш"; Идеята е да вложиш максимум усилия дори при минимум увереност, че ще има резултат; Резултатът не винаги зависи от нас, но когато си направил всичко което е било по силите ти поне няма за какво да се корииш (...)* (АБВ Форуми). Коментарите доказват направеното по-горе тълкуване на израза – активност (*Идеята е да вложиш максимум усилия дори при минимум увереност, че ще има резултат*) и пасивност (*...не всичко зависи винаги от нас; ... каквито и усилия да положиш, ще стане "каквото ще"; резултатът не винаги зависи от нас...*).

С по-малка количествена стойност в българския език присъстват и пословици, изразяващи негативно отношение към примирението: *Ако бъдеш мост, всеки ще те тѓпче; На ниско магаре всеки се качва; Който става овца, изяда го вѓлкѓт; Станеш ли овца, всеки ще те стриже* (БПІ 1986: 89)

Подсъзнателната нагласа и убеденост, че успехът зависи само и единствено от мен самия, от моите усилия, от желанието ми за развитие и усѓвършенстване, води до изява на качества като активност, проактивност, инициативност, които, бихме могли да предположим, са тясно свързани с икономическото развитие на една нация (условността тук е породена от факта, че няма изследвания, които да доказват причинно-следствената връзка между вътрешна причинност и икономически успех (Минков 2002: 111). Факт обаче е изследване на Р. Петрова, в което забогатяването е едно от най-важните положителни човешки качества според английските пословици (Петрова 2006: 303).

Изразите *дай божѓ, ако е рекѓл господ, божѓ работа, здраве да е, живот и здраве, да не се каня*, както видяхме и от проведеното анкетно проучване, са с висока фреквентност в съвременната разговорна реч. Тези изрази са езиково реализирани факти на национално-специфичната представа, мислене и разбиране на българина за една универсална културна ценност – ‘успехът’. Манталитетът според Ст. Димитрова е и „навика за употреба на една или друга езикова форма, при това не само за употреба, но и за оценяването ѓ като „по предписание”, но в същото време автоматизирано и подсъзнателно” (Димитрова 2004: 32).

От разсъжденията дотук и изнесените езикови факти в български език, би могло да се заключи (отново без да се абсолютизират направените изводите), че успехът в менталната система на българина присъства като постигнат благодарение на някаква

външна причина, а не на убеденост в лични качества и умения, т. е. не ние постигаме успехите и неуспехите си, а те нас „застигат”, което поставя бъдещето ни отново не в наши, а „изцяло в ръцете на съдбата” (Бейкър 2009: 238).

Изводите в изследването подкрепят разсъжденията на М. Минков, че имаме основание да отнасяме българската култура по-скоро към културите, изповядващи външна причинност. Те подкрепят направените от автора анализи на статистически изследвания, наблюдения, осъществени в парадигмата на социалната антропология и цитираното от него предствително изследване за България (виж по-горе). По този начин близостта на българската култура до културите с външна причинност още веднъж бе потвърдена в доклада, но този път чрез средствата на друга наука – лингвокултурологията и лингвокултурологичния анализ, базиран на езиков материал от български език. И ако с процесите на европеизация и глобализация у българите настъпи промяна в ценностната система, нагласите, представите, оценката, то езикът ще отрази тази промяна и отново, като културен код на нацията, ще свидетелства за българската национална самобитност и светоглед.

БИБЛИОГРАФИЯ:

1. Аврамова 2010: В. Аврамова. Късмет (Понятие ‘късмет’ в българской ментальности) // Концепти на българската култура. Шумен, УИ „Еп. К. Преславски”, 2010.
2. Бейкър 2009: Р. Бейкър. Българяна. С., 2009.
3. БПП 1986: М. Григоров, К. Кацаров. Български пословици и поговорки. С., 1986.
4. БТР 2002: Български тълковен речник. изд.” Наука и изкуство”, четвърто издание, С., 2002
5. БФР 1974: Български фразеологичен речник. т. I и II. С., 1974.
6. Димитрова 2004: Ст. Димитрова. Език и манталитет. С., 2004.
7. Крумова-Цветкова 2010: Л. Крумова-Цветкова. Българските благословии, пожелания и клетви – част от националната самобитност и културното наследство. ИК ‘ЕМАС”, 2010.
8. Минков 2002: М. Минков. Защо сме различни. Межкултурни различия в семейството, обществото и бизнеса. С., 2002.
9. Минков 2007: М. Минков. “Европейци сме ний, ама...” България върху културната карта на света. С., 2007.

10. Петрова 2006: Р. Петрова. Към темата за най-ценните човешки качества според английските и българските пословици. // Арnaudов сборник, т.4. Н.Ненов, В. Донева, Р. Русев, Н. Бенин, Е. Недкова, съст. ЛЕНИ-АН, Русе, 2006.
11. РБЕ 2000: Речник на българския език, том 10, академично изд. „проф. Марин Дринов”, С., 2000.
12. РЧДБЕ 2000: Речник на чуждите думи в българския език, изд. „Наука и изкуство”, пето издание, С., 2000.
13. Христозова-Мандраджиева 2007: Й. Христозова-Мандраджиева. Формиране на интеркултурна компетентност на студенти от висши професионални учебни заведения чрез обучението по чужд език. Автореферат за присъждане на образователна и научна степен „доктор”. С., 2007.
14. АБВ Форуми: <http://forum.abv.bg/lofi/version/index.php/t66418.html> Accessed: 26.01.2012